

Boekbesprekingen

Rooms-Rode samenwerking

F.J. ter Heide, *Ordering en verdeling. Besluitvorming over sociaal-economisch beleid in Nederland 1949-1958*. Kampen: Kok Agora, 1986

De periode van economische wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog staat terecht bekend als een periode van uitzonderlijke harmonie. Er bestond een opmerkelijke eensgezindheid over de doelstellingen en de inhoud van het sociaal-economisch beleid, tussen sociale groeperingen die in andere perioden veel vijandiger tegenover elkaar plegen te staan. Werknemers en hun organisaties namen jarenlang genoegen met een zeer restrictieve loonpolitiek, zonder op grote schaal in opstand te komen. Werkgevers accepteerden vrij moeiteloos een grote mate van vakbondsinvloed op de totstandkoming van het sociaal-economisch beleid via allerlei overleg- en adviesorganen zoals de Stichting van de Arbeid en de Sociaal Economische Raad. Een interessant aspect van deze periode was de langdurige samenwerking tussen sociaal-democraten en katholieken in een serie coalitiekabinetten van 1945 tot en met 1958.

In zijn dissertatie *Ordering en verdeling. Besluitvorming over het sociaal-economisch beleid in Nederland 1949-1958* stelt F.J. ter Heide zich de vraag hoe het mogelijk was dat de PvdA en de KVP zo lang succesvol met elkaar konden samenwerken en waarom er na 1958 een einde aan deze Rooms-Rode samenwerking kwam. Hij zoekt de verklaring hiervoor in het convergeren respectievelijk divergeren van het denken over de voornaamste vraagstukken van het sociaal-economisch beleid, met andere woorden in ideologische factoren.

Ter uitwerking van deze vraagstelling geeft Ter Heide een uitputtende beschrijving van de standpunten van de voornaamste politieke groeperingen tegenover wat hij noemt conjunctuurpolitiek en structuurpolitiek. Onder het hoofd conjunctuurpolitiek behandelt hij de fiscale politiek, het begrotingsbeleid, de monetaire politiek en het loon- en prijsbeleid. Onder het hoofd structuurpo-

litiek vallen de industriepolitiek, het reguleren van de loonvorming en andere vormen van inkomenspolitiek, de marktordening (in het bijzonder de huurpolitiek), de sociale-zekerheidspolitiek, de medezeggenschapspolitiek en de politiek inzake internationale economische integratie. Al deze beleidsterreinen worden beschouwd vanuit twee - overwegend 'structuurpolitieke' - invalshoeken: welke plaats komt in het economisch leven toe aan de overheid (de vraag naar de gewenste economische orde) en in welke mate dienen verschillende lagen en groepen in de bevolking van het beleid te profiteren (de verdelingsvraag).

De werkwijze van de auteur is als volgt: naar aanleiding van belangrijke beleids- en wetgevingsbeslissingen op bovengenoemde terreinen worden de standpunten van werkgevers- en werknemersorganisaties, spraakmakende politici en wetenschappers, wetenschappelijke bureaus van politieke partijen, adviesorganen als de SER, de Stichting van de Arbeid, het Centraal Planbureau en de Nederlandse Bank, fracties van de Tweede Kamer en ministers en kabinetten uitgeplozen. Dit geschiedt deels op basis van kamerstukken, nota's, adviezen of artikelen in partijbladen, deels op basis van secundaire overzichtsliteratuur.

De opbouw van het betoog is deels thematisch (structuurpolitiek, conjunctuurpolitiek, sociale zekerheid, bezitsvorming etc.), deels chronologisch (1949-1950, 1950-1953, 1953-1958), maar vooral ook tamelijk chaotisch. De schrijver heeft onvoldoende weten te kiezen tussen een chronologische behandeling van de voornaamste trends en een thematische behandeling. Zo zijn bijvoorbeeld vijf van de zeven thema's van hoofdstuk IV (Structuurpolitiek 1950-1958) niet terug te vinden in hoofdstuk II (Structuurpolitiek 1949-1950), terwijl in verschillende paragrafen van hoofdstuk IV wordt teruggeblikt op de periode 1945-1950 en soms nog verder terug. Een gevolg van de rommelige opbouw is een grote mate van overlapping en herhaling. Met name worden samenvattende opmerkingen te vaak herhaald, aan het einde van paragrafen, aan het einde van hoofdstukken, in samenvattende hoofdstukken.

Zoals vele schrijvers voor hem benadrukt Ter Heide dat de ervaringen in de bezettingsjaren zowel werkgevers en werknemers als de grootste politieke stromingen, katholieken en sociaal-democraten, dichter tot elkaar hebben gebracht. Het had een zekere vanzelfsprekendheid dat de grootste politieke partijen kabinetten op

brede basis zouden vormen om de wederopbouw van het land ter hand te nemen.

De uitzonderlijke omstandigheden van de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog zorgden ervoor dat verregaande overheids-interventie in het economische leven geen twistpunt van belang vormde. Gezien de ervaren noodzaak om lonen laag te houden terwille van de industrialisatie, was anderzijds het vrij sterk nivellerende karakter van uniforme loonmaatregelen weinig omstreden.

Men zou zich kunnen voorstellen dat dit tegen 1950 zou gaan veranderen, wanneer de fundamenteen voor economisch herstel waren gelegd en sluimerende ideologische tegenstellingen over de rol van de overheid en de inkomensverdeling zich weer zouden doen gelden. Zoals Ter Heide in hoofdstuk II laat zien, zijn rond 1949-1950 dergelijke discussies inderdaad gevoerd. Belangrijker echter is de evolutie in het denken van katholieken en sociaal-democraten naar een consensus over de hoofdlijnen van het sociaal-economisch beleid. De sociaal-democraten deden hierbij geleidelijk afstand van hun vooroorlogse ideeën over plansocialisme en socialisatie van de produktiemiddelen. Katholieken (en liberalen) aanvaardden in toenemende mate een grotere rol van de overheid in het economische leven. Men vond elkaar in het Keynesiaanse idee van globale sturing van de economie.

Consensus bestond er ook met betrekking tot het primaat van een op export gerichte industrialisatie, ten behoeve waarvan een 'voorwaardenscheppend beleid' gevoerd moest worden. Aspecten van zo'n voorwaardenscheppend beleid vormden de lage-lonenpolitiek en investeringsstimulerende belastingmaatregelen.

Zoals Ter Heide laat zien werd de toenadering tussen de partijen bevorderd door de Korea-crisis en het begin van de koude oorlog. Het sterk oplopende tekort op de betalingsbalans in 1950 stimuleerde alle partijen tot concessies. Alle coalitiepartners ondersteunden de zeer ingrijpende bestedingsbeperking van 1951. In het licht van latere ontwikkelingen is het boeiend te lezen hoe werknemers een reële loondaling van maar liefst 5% in één jaar zonder morren accepteerden. Sterker nog, bij de verkiezingen van 1952 werd de PvdA voor haar rol in de bestedingsbeperking niet afgestraft maar beloond. De KVP verloor twee zetels en met name haar rechtervleugel verloor aan invloed. De VVD verdween uit het kabinet. Men zou 1952 als het hoogtepunt van de ontwikkeling naar consensus tussen KVP en PvdA kunnen beschouwen.

Ter Heide documenteert, hier en daar met een lichte toon van spijt, de lange weg die de PvdA in korte tijd van 1945 tot aan het midden van de jaren vijftig heeft afgelegd van socialistische klaspartij naar sociaal-democratische welvaartsstaartpartij. Staatseigendom van ondernemingen, direct overheidsingrijpen in de economie en socialisatie van privévermogens weken voor globale sturing van de economie, de gelijke-kansenideologie en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid.

Interessante paragrafen zijn in deze context gewijd aan de ideeënwereld van de socialist H.J. Hofstra, die in een reeks achterhoedegevechten in de Tweede Kamer zonder enig succes de socialisatie als doelstelling van de belastingheffing verdedigde tegen zijn partijgenoten in verschillende coalitie-kabinetten.

Ondanks schermutselingen over de omvang van de kring van de verzekerden (volksverzekering versus werknemersverzekering), de financieringsgrondslag (omslagstelsel versus fondsvorming) en collectieve versus individuele verzekeringsconcepties, werd de opbouw van het sociale-zekerheidsstelsel eveneens door een brede consensus gedragen. Ter correctie van het beeld dat de opbouw van de verzorgingsstaat primair het initiatief van sociaal-democraten was, gerealiseerd tegen verzet van andere partijen in, is het interessant te lezen over de positieve rol die katholieke politici als Romme en Veldkamp hebben gespeeld bij de opbouw van het sociale zekerheidssysteem in Nederland.

In het vijfde hoofdstuk gewijd aan de conjunctuurpolitiek 1953-1958 voert Ter Heide de sociaal-democraten ten tonele als de superkeynesianen. Nagenoeg als enige verzetten de PvdA-fractie (weer Hofstra) en het NVV zich in 1955 tegen belastingverlagingen in een periode van hoogconjunctuur. Zij pleitten voor een jaarlijk Keynesiaans anticyclische politiek, waarin de overheid in perioden van hoogconjunctuur de belastingen hoog houdt, de bestedingen afremt, de buitenlandse schuld aflost. De overige partijen en organisaties konden de verleiding van een belastingverlaging in een periode van voorspoed echter niet weerstaan. Zo kwam een politiek tot stand die volgens Ter Heide eerder procyclisch dan anticyclisch van aard was. Dit is een interessante constatering in het licht van de vaak geuite veronderstelling dat het vooral socialistische of sociaal-democratische partijen zijn, die verantwoordelijk zijn voor potverteren en het uit de hand lopen van overheidstekorten.

Terwijl er op de hoofdlijnen van het beleid ten aanzien van de economische orde een consensus was ontstaan, bleven er gedurende de gehele periode die in het boek behandeld wordt, verschillen van mening bestaan met betrekking tot de inkomensverdeling. Dit thema loopt als een rode draad door het boek heen. Ongeacht of we het hebben over vermogensvorming, loonpolitiek, belastingpolitiek, sociale zekerheid, huurpolitiek, prijspolitiek, telkens tracht de PvdA de positie van de laagst betaalden te verbeteren en de welvaartsverdeling te nivelleren. De KVP heeft daarentegen stelselmatig meer oog voor de positie van de midden-groepen, de zelfstandigen en de ondernemers. Zo lang de partijen samenwerken aan de wederopbouw van de economie, blijven deze tegenstellingen latent. In de loop van de jaren vijftig komen zij, naarmate het economisch herstel zich consolideert, steeds sterker aan de oppervlakte. Naar de mening van Ter Heide is het vooral de toenemende divergentie in het denken over de inkomensverdeling die in 1958 het einde betekent voor de Rooms-Rode samenwerking.

Ter Heide heeft zich met een bewonderenswaardig doorzettingsvermogen en degelijkheid door bergen kamerstukken, beleidsnota's, economische plannen, miljoenennota's en secundaire literatuur heengewerkt. Toch is zijn boek teleurstellend. Afgezien van het feit dat het erg eentonig geschreven is, levert de auteur weinig nieuwe verfrissende inzichten of interpretaties. Of het nu gaat over loonpolitiek, belastingpolitiek, PBO-wetgeving of sociale zekerheid, Ter Heide heeft niet veel toe te voegen aan wat reeds uit de bestaande literatuur bekend was.

De intrigerende vraag waarom de Rooms-Rode coalitie van 1945 tot en met 1958 standhield en daarna verbroken werd, wordt nergens bevredigend beantwoord. Af en toe wordt een oppervlakkige verwijzing gedaan naar externe omstandigheden als de Korea-crisis, de koude oorlog, de Nieuw-Guinea-crisis of het feit dat de economen van de verschillende partijen alle aan de Rotterdamse Economische Hogeschool gestudeerd hadden. En dan keert de schrijver terug tot zijn opsomming van standpunten. Het is onvoldoende om te stellen dat er aanvankelijk een consensus groeide en dat de partijen later van mening gingen verschillen. Dit wordt goed gedocumenteerd, maar verklaart niets.

Als bijdrage aan de nieuwste geschiedenis schiet het boek tekort, omdat het teveel een beschrijving van ideeën en standpunten

ten bevat, zonder dat het iets verandert aan ons beeld over de behandelde periode. Als bijdrage aan de politicologische of sociologische studie van de na-oorlogse politieke verhoudingen heeft de studie weinig te bieden omdat theorievorming volledig afwezig is en iedere verwijzing ontbreekt naar veranderingen in de samenleving, de klassenstructuur, de beroepenstructuur of de interne verhoudingen binnen politieke partijen, vakbonden en werkgeversorganisaties. Had het boek een bijdrage willen leveren aan de ideeëngeschiedenis van de na-oorlogse periode, dan had het veel meer aandacht moeten besteden aan de dynamiek van het denken bij individuen en groepen. Bijvoorbeeld aan de wijze waarop leden van de sociaal-democratische beweging geleidelijk aan ont-radicaliseerden en tot een verregaande aanvaarding van het kapitalisme met een menselijk gezicht kwamen, aan de dilemma's en onzekerheden, de interne conflicten en strijd, waarmee dit proces gepaard ging.

De verdienste van de studie is dat het voor een groot aantal beleidsterreinen een zeer gedetailleerde en degelijke beschrijving biedt van de standpunten met betrekking tot het beleid. Omdat maar weinig mensen op alle bestreken terreinen thuis zijn, zal het boek daarom voor veel lezers nuttige informatie bevatten. In dit opzicht kan het boek de functie van een betrouwbaar naslagwerk vervullen. Voor een beter begrip van de bestudeerde periode mag men zich echter niet tot een beschrijving van opeenvolgende standpunten in officiële stukken beperken.

A.E. Szirmai

Jeugd, opvoeding en pedagogische wetenschap

Frans Meijers en Manuela du Bois-Reymond (red.), *Op zoek naar een pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)*. Amersfoort/Leuven: Acco, 1986. 223 pagina's, ISBN 90-334-9019-6

Ter ondersteuning van hun eigentijdse werkzaamheden heeft een aantal (jeugd)onderzoekers, verenigd in de SISWO-werkgroep 'Onderwijs en Cultuur', een reconstructie gemaakt van het bekende 'massajeugdonderzoek' van eind jaren veertig, begin vijftig. Het resultaat van deze onderneming is een bundel met goed ge-

schreven en heldere artikelen over de wetenschapsinterne en -externe geschiedenis van één van de grootste sociaal-wetenschappelijke opdrachtonderzoeken vlak na de Tweede Wereldoorlog. De politieke inzet van dat onderzoek was duidelijk: het dichten van een dreigende kloof tussen 'jeugd en samenleving'. Het fenomeen van wat toen heette de 'verwilderde' jeugd verdroeg zich niet met de idealen van de wederopbouw en het wijdverbreide gemeenschapsdenken, onder andere tot uiting komend in het personalistisch socialisme. De betrokkenheid van de jeugd bij 'de samenleving' moest versterkt worden. En als de traditionele, zuilgebonden pedagogische middelen (bijvoorbeeld jeugdverenigingen op religieuze grondslag) daartoe niet meer voldeden, dan zouden die desnoods moeten wijken voor nieuwe opvoedingsinstanties en -methoden. Het is deze vernieuwende rol die de theoretische leiders van het massajeugdonderzoek, Langeveld en Perquin, hebben vervuld. Hun ideeën waren pedagogisch modern ten opzichte van oude theorieën en praktijken uit de zuilen, maar de inzet ervan had onmiskenbaar conservatieve trekken: hoe houden we de jeugd in het gareel.

Deze maatschappelijke, politiek-normatieve context, alsmede de rol van wetenschap daarbinnen, komen in de bundel uitvoerig aan de orde. Na twee artikelen over ontstaan, opzet en uitvoering van het massajeugdonderzoek, geschreven door de redacteurs, gaan Abma, Bakker en Dieleman in op de intellectuele inbedding ervan; zowel in wetenschappelijk (paradigma's, stromingen) als in maatschappelijk opzicht (politieke ideologieën, pedagogische idealen). Er blijkt een samenhang te bestaan tussen op het eerste gezicht uiteenlopende verschijnselen als (1) de verwetenschappelijking van het denken over opvoeding, in casu de autonomisering van de pedagogie als wetenschap, (2) veranderende pedagogische opvattingen, (3) pogingen tot ontzuiling en (4) nieuwe pedagogische praktijken. Selten en Gerritsen & Van der Zande behandelen vervolgens de relatie tussen het massajeugdonderzoek en het daarvoor en daarna gevoerde jeugdbeleid. Op andere wijze stelt ook Te Poel de verhouding tussen theorie en praktijk van het pedagogisch handelen aan de orde. De grote afstand tussen beide relateert zij aan de destijds lage professionaliseringsgraad van jeugdwerkers. Van Drenth schrijft over het man/vrouw-beeld van de toenmalige onderzoekers aan de hand van hun analyse van fabrieksmeisjes. Intrigerend is het voorlaatste artikel van Bilkes en Tillekens over het al vaker opgerakelde debat tussen Van

Doorn en Haveman, één van de massajeugdonderzoekers, maar met een nogal afwijkende optiek. Bilkes en Tillekens gebruiken dit debat als opstap voor analyse van veranderingen in maatschappelijke machts- en klasseverhoudingen. De redacteuren sluiten de bundel af met een beschouwing over de actualiteit van het massajeugdonderzoek, waarin de gesignaleerde spanning tussen moderniteit en traditie ook wordt betrokken op hedendaagse onderzoekers.

Met deze bundel krijgt men historische informatie op meer niveau's tegelijk. Er wordt geschiedenis geschreven inzake empirisch onderzoek, normatieve ideeënontwikkeling én feitelijke praktijken van opvoeding: wetenschapsgeschiedenis in combinatie met cultuur- en maatschappijgeschiedenis. Beter kan men het zich niet wensen. Sociaal-wetenschappelijke ontwikkelingen en veranderingen in de moderne samenleving veronderstellen elkaar immers wederzijds.

En toch had het vanuit het oogpunt van wetenschapsonderzoek beter gekund. Zoals gezegd, de bundel bevat een verzameling boeiende artikelen. Er zijn vele interessante stukjes van een legpuzzel aangedragen. Onduidelijk blijft echter hoe het eindresultaat, de totale puzzel, er uit gaat zien. In termen van deze metafoor kunnen twee punten van kritiek geformuleerd worden. Het eerste betreft de puzzel in z'n geheel, het tweede punt betreft de daarvoor noodzakelijke afzonderlijke stukjes.

Wat het totaalbeeld betreft: nergens wordt het doel van het boek helder uit de doeken gedaan. Vermoedelijk hebben de auteurs een dubbele bedoeling - mijns inziens terecht, zo moge uit het voorgaande blijken. Enerzijds wil men een cultuursociologische en -historische analyse maken van de zaak zelf: ontwikkelingen in de jeugdproblematiek. Anderzijds is men wetenschapshistorisch en -theoretisch geïnteresseerd in de rol van wetenschap, in casu de pedagogie. Maar als men voor zo'n brede opzet kiest, waarom dat dan niet expliciet aan de orde gesteld en gezocht naar theoretische kaders voor zulk theoretisch en methodologisch gecompliceerd onderzoek? Daartoe dienen zich meerdere mogelijkheden aan. Bijvoorbeeld Elias' civilisatietheorie, Foucaults denkbeelden over disciplineren en normalisering of Webers rationaliseringsconcept. Elk van deze theoretische ingangen is bij uitstek geschikt voor de dubbele inzet van de auteurs. Elias' theorie combineert uitspraken over het civilisatieproces, onder andere tot uiting komend in opvoedingspraktijken, met ideeën over de

toenemende autonomie van wetenschap. Foucault besteedt uitvoerig aandacht aan de rol van sociale wetenschappen bij de introductie van nieuwe disciplinerings technieken. En ook in Webers ideeën over de rationalisering van cultuur en samenleving staat het ontstaan en de groei van de moderne wetenschappen centraal. Met andere woorden, ontwikkelingen op zowel cultuur-historisch niveau (veranderingen in pedagogische opvattingen en praktijken) als wetenschapshistorisch niveau (ontstaan van de pedagogie als autonome wetenschap) hadden dan een systematische interpretatie kunnen krijgen in één gemeenschappelijk theoretisch kader. Dat zou de claims die men heeft willen leggen veel sterker hebben gemaakt. Bovendien hadden zo tegenstrijdigheden tussen verschillende artikelen gesignaleerd en vruchtbaar gemaakt kunnen worden. Zo worden bijvoorbeeld de voor de bundel centrale termen 'modern' en 'modernisering' in steeds wisselende betekenis en met uiteenlopende empirische referenties gebruikt.

Het tweede punt van kritiek. Stel, de auteurs hadden expliciet gezegd dat zij geïnteresseerd waren in de verhouding tussen maatschappelijke ontwikkelingen enerzijds (in casu ontwikkelingen in het pedagogisch denken tegen de achtergrond van allerlei sociaal-economische en culturele veranderingen) en het ontstaan en de verdere ontwikkeling van een relatief autonome pedagogische wetenschap anderzijds, stel dus dat ze zo'n totaalbeeld van de puzzel hadden geschetst, welke stukjes zijn daarvoor dan nodig? Of beter, want in de bundel worden er al vele aangedragen, welke stukjes ontbreken dan nog en welke verdienen een verdere uitwerking?

Wat ontbreekt is in ieder geval een uitvoerige receptiegeschiedenis van het massageugdonderzoek, gespecificeerd naar verschillende maatschappelijke en wetenschappelijke kringen. Wat daar nu over vermeld wordt, staat verspreid over de verschillende artikelen en is bovendien gebaseerd op uitspraken van de toenmalige onderzoekers zelf, zonder dat deze nader worden gecontroleerd op basis van eigen bronnenonderzoek. Actorinterpretaties worden hier al te snel verheven tot wetenschappelijke interpretaties. Ook ontbreekt een gedetailleerde analyse van het ontstaan, het verloop en de afronding van het massageugdonderzoek. Welke conflicten zijn er geweest over opzet, uitvoering en rapportage? Welke argumenten hebben daarbij de doorslag gegeven? Op z'n minst vereist dat bestudering van méér dan de 18 door de auteurs achterhaalde - van de oorspronkelijke 106 - deelrapporten.

Nadere inkleuring verdienen de stukjes over de maatschappelijke plaats en functie van het massajeugdonderzoek. Eén voorbeeld slechts. Als Abma en Bakker gelijk hebben met hun bewering dat het massajeugdonderzoek deel uitmaakt van een maatschappelijk moderniseringsproces, is dit onderzoek daarvan dan medeveroorzaker of is het er alleen een uiting van? Met andere woorden, zijn sociale wetenschappers, in casu Langeveld en Perquin, uitsluitend intellectuele trendvolgers of ook trendsetters?

Meer aandacht is ook nodig voor professionaliseringstendensen, niet alleen op het niveau van de pedagogie als wetenschap, maar ook op uitvoerend niveau: jeugd-, club- en buurthuiswerk als beroepsarbeid. Hoe hangen zulke professionaliseringstendensen op verschillende niveaus met elkaar samen? En wat heeft de door Abma en Bakker - overigens op betwistbare gronden - zo benadrukte aanvankelijke dominantie van het geesteswetenschappelijke paradigma en de latere verdwijning daarvan ten gunste van een meer 'moderne', empirisch-analytische pedagogie daarmee te maken? Door het ontbreken van een algemeen kader voor een reconstructie van het massajeugdonderzoek worden zulke kwesties wel zijdelings aangestipt, maar niet systematisch uitgewerkt.

Een laatste opmerking. Wie denkt dat de titel van de bundel alleen slaat op het massajeugdonderzoek en het theoretisch-pedagogische werk van Langeveld en Perquin, vergist zich. In de inleiding roepen de redacteurs de zoveelste crisis van de verzorgingsstaat af. Sterker nog, sprekend over het heden hebben ze het over 'een crisis van het moderne leven' en over 'een maatschappij zonder politieke en culturele oriëntaties'. Langeveld en Perquin konden het zelf gezegd hebben. Dat kan toch - dertig jaar later, waarin we ons met meer of minder succes ontworsteld hebben aan een beklemmende christelijk-burgerlijke moraal - niet de bedoeling zijn? Kennelijk wel. Diezelfde redacteurs houden in hun slotbeschouwing een pleidooi voor het terughalen van de, met de modernisering van het pedagogisch handelen en de pedagogische wetenschap verloren gegane, normativiteit in het wetenschappelijk denken over opvoeding, jeugd en samenleving. Ook hedendaagse jeugdonderzoekers blijken weer op zoek naar 'een moderne pedagogische norm'. Let wel, ik heb niets tegen pleidooien voor een normatieve pedagogiek, maar men dient zich dan wel bewust te zijn van de theoretische, methodologische en politieke problemen die men daarmee in huis haalt. Zolang Du Bois-Reymond en Meijers daar niets over zeggen, bijt de slang in

z'n eigen staart: alle door de auteurs terecht gesignaleerde problemen rond het massageugdonderzoek en het pedagogische werk van Langeveld en Perquin liggen dan even onopgehelderd weer op tafel. Alsof het denken daarover al die tijd heeft stilgestaan.

Hans Harbers

Stadsgeschiedenissen

P. Kooij, *Groningen 1870-1914, sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. Assen: Van Gorcum, 1987. 436 pagina's

P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag; de stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*. Zwolle: Uitgeverij Waanders, 1987. 358 pagina's

Integrale geschiedschrijving over Nederlandse steden is zeldzaam. Er bestaat weliswaar een uitgebreide collectie lokale geschiedenissen maar die publikaties zijn dikwijls anecdotisch van aard of behandelen slechts een beperkt thema. Bij de boeken van Kooij, een proefschrift, en Stokvis, geschreven in opdracht van het Haags gemeentearchief, is dat beslist niet het geval. Beide zijn gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek en bevatten, zoals veel moderne historische studies, een veelheid aan tabellen en grafieken.

Kooij's boek is nog het minst breed van opzet. De nadruk ligt op de sociale structuur van Groningen en de migratie van en naar de stad. Ongeveer de eerste helft van het boek geeft een sterk kwantitatieve presentatie van deze onderwerpen en de twee hoofdstukken daarover zijn gebaseerd op steekproeven uit het bevolkingsregister tussen 1870 en 1910. Deze worden nader toegelicht in een bijlage, die een nuttige handleiding biedt voor de bewerking van gegevens uit een bevolkingsregister. Daarna volgen drie hoofdstukken over huisvesting, gezondheidszorg en de Groningse economie (over onderwijs zal helaas apart worden gepubliceerd) die veel beschrijvender zijn dan de eerste twee. Het boek bevat veel informatieve afbeeldingen, maar de studie wordt ont sierd door stilistische uitschieters als: 'maar daar ben je wel even mee bezig' (p.50) of: 'want er werd verhuisd bij het leven' (p.239). Ook is er regelmatig sprake van het 'migratiegebeuren'. Sommige

Nederlandse uitgevers hebben redactioneel te veel consideratie met hun auteurs.

De wording van modern Den Haag is voor een breder publiek geschreven en biedt, naast veel demografische en economische gegevens, bijvoorbeeld ook hoofdstukken over het arbeidersbestaan, bouwstijlen, huwelijk en seksualiteit, het huiselijk leven en de verzuiling. Maar onderwerpen die men eigenlijk zou verwachten in een boek over Den Haag, zoals het hofleven (uit de korte paragraaf daarover blijkt overigens dat dat heel saai moet zijn geweest), de stad als regeringscentrum of Indische mensen worden maar heel kort beschreven; het onderwijs wordt evenmin behandeld. Het boek van Stokvis is fraai geïllustreerd, het is een publikatie waar het Haagse gemeentearchief trots op kan zijn. Beide boeken geven dus veel informatie over uiteenlopende onderwerpen. In deze bespreking beperk ik me echter tot één thema: stedelijke elites en de verschuiving van hun woonoorden in de laatste decennia van de vorige eeuw.

Tussen 1870 en 1910 verdubbelde de bevolking van Groningen. In 1910 was Groningen de vijfde stad van Nederland met een bevolking van ruim 76.000 inwoners; Den Haag, als derde stad, telde toen ongeveer 270.000 inwoners. De bevolkingsgroei van Groningen week niet spectaculair af van het patroon voor andere Nederlandse steden. Tussen 1870 en 1890 was in de eerste plaats het migratieoverschot de oorzaak voor de bevolkingsgroei, rond 1900 kan de bevolkingsgroei vooral worden toegeschreven aan het geboorteoverschot. Uit de verdeling van beroepen in de steekproeven, die Kooij om de tien jaar heeft getrokken, blijkt Groningen in die periode voornamelijk een handelsstad met bestuurlijke en verzorgende functies te zijn geweest; nijverheid kwam pas op de tweede plaats.

Bij de redelijk gedetailleerde beschrijving van de elite beperkt Kooij zich tot de Groningers die *f* 8.000 of meer per jaar verdienen, de 'superelite' zoals Kooij hen noemt. Groot was die elite niet: in 1870 voldeden 65 personen aan dit inkomenscriterium, in 1910 164. Het is opvallend dat deze elite vooral een *leisure class* was, die grotendeels bestond uit grondeigenaren, renteniers, gepensioneerde hoge ambtenaren of weduwen. Maar onder de prominente nieuwkomers zijn verscheidene hoogleraren te vinden. Na 1880 groeit echter het aandeel van de handelaren en fabrikanten in deze superelite. Andere nieuwe groepen die bijvoorbeeld deel uitmaakten van de Amsterdamse elite, zoals Joodse

ondernemers, Duitse handelaren of Indische fortuinen, kende Groningen nauwelijks of helemaal niet.

Er bestond in Groningen geen uitgesproken tegenstelling tussen de oude en de nieuwe elite. De nieuwe ondernemers en handelaren werden niet buiten de gemeenteraad, besturen van culturele instellingen of sociëteiten gehouden, hoewel er tussen de oude en nieuwe families weinig huwelijken werden gesloten. De oude families wisten zich tussen 1870 en 1910 probleemloos te handhaven, zeker in de advocatuur en het notariaat, maar ook in de gemeenteraad, waar tot 1910 meer dan een derde van de leden door familiebanden met elkaar was verbonden. Andere leden uit de oude elite gingen in het bedrijfsleven werken. Tot 1910 kan niet worden gezegd dat de Groningse elite opging in de nationale elite, zoals dat al wel in Amsterdam het geval was en de oude families vertrokken evenmin massaal uit de stad. Kooij besteedt helaas weinig aandacht aan de lokatie van de elite in Groningen. Dat zou op zich niet zo moeilijk zijn geweest - hij kent de namen - maar dat is niet het onderwerp van zijn proefschrift. Toch bevat de studie voldoende informatie om over die woonoorden iets te zeggen.

De binnenstad van Groningen kende per buurt uiteraard sociale verschillen met hoofdstraten waar de elite woonde en zijstraten voor de 'mindere klasse', maar echt homogeen waren de wijken vrijwel nooit, op enkele uitgesproken arbeiderswijken na. Geleidelijk kwam daarin verandering. De elite hechtte, zeker in de jaren tachtig en negentig, waarde aan een luxueuze woonomgeving en hield de bouw van arbeiderswoningen zoveel mogelijk buiten de buurt. Dat is onder andere te zien bij de aanleg van de singels waar veel rijken gingen wonen. Er woonden daar weliswaar ook lager geklasseerden, 'maar het werden er wel minder dan voorheen en de afstand tussen de beide groepen werd groter. Er zat altijd wel een brede weg tussen en nergens werd zoveel aan krotopruijing gedaan, als in de buurt van de woonplaatsen van de elite' (p.239).

Net als elders zijn voor de Groningse stadsuitleg na de afbraak van de stadswallen ambitieuze plannen gemaakt. Maar de plannen kwamen later dan in Amsterdam en de schaal bleef verhoudingsgewijs klein. De plannen die uiteindelijk zijn uitgevoerd werden in 1906 door de gemeenteraad aangenomen. Ze waren ontwikkeld door Mulock Houwer die gescheiden wijken ontwierp voor de welgestelden en de arbeiders, aansluitend bij de al be-

staande bebouwing. De villawijken waren in het zuiden gedacht, richting Helpman en Haren; de arbeiderswijken, zoals de Indische buurt, richting noorden. Die ruimtelijke sociale segregatie langs de noord-zuidas bestaat nog steeds.

Het clichébeeld van Den Haag is dat van een ambtenarenstad, in de negentiende eeuw - net als nu - bovendien hofstad en woonplaats van sommige rijke Indische families. Eén van de aardige aspecten van het boek van Stokvis is dat hij laat zien dat dat beeld niet opgaat voor de negentiende eeuw. Uit statistische vergelijkingen van de beroepsbevolking van Den Haag met die in Amsterdam en Rotterdam blijkt dat deze in Den Haag niet zoveel verschilde van die in de andere twee steden, hoewel Den Haag wel duidelijk een geringere verkeersfunctie had: 'de economie was gemengd in die zin dat een groeiende beroepsbevolking hoofdzakelijk werd opgevangen in de nijverheid en na 1870 ook in de handel en algemene diensten. Voor de werkgelegenheid als zodanig was de overheidsdienst van geringe betekenis' (p.103). Maar de grote aandacht die Stokvis heeft voor de arbeidsomstandigheden van arbeiders en kantoorpersoneel geeft wel een onderbelichting van de Haagse elite en zijn relaties met hof en overheid.

De ruimtelijke sociale segregatie voltrok zich in Den Haag aan het eind van de negentiende eeuw volgens een ander patroon dan in Groningen. Dat komt omdat Den Haag al aan het begin van de negentiende eeuw een globale tweedeling in rijke en arme wijken kende. Die tweedeling liep zo ongeveer langs een lijn vanaf het huidige Centraal Station naar het Westeinde. In het noordelijke gedeelte, waar het hofkwartier en het Lange Voorhout lagen, woonde het grootste deel van de elite; in het zuidelijke gedeelte voornamelijk de kleine burgerij en daar waren ook de arbeiderswijken gesitueerd: 'Vanzelfsprekend hadden de wijken ook een interne hiërarchie van hoofdstraten, zijstraten en stegen, maar sommige wijken hadden meer van het één dan het ander en genoten als geheel een hogere of een lagere status. (...) (Er was) echter geen sprake van een volkomen sociale segregatie of een absolute concentratie van de elite in het centrum. Daarvoor was de stad misschien ook te klein" (p.228).

Naarmate Den Haag in de loop van de negentiende eeuw groeide werd die scheiding sterker. Wijken voor de gegoede burgerij werden richting Scheveningen gebouwd. In de jaren zeventig en tachtig werden drie villawijken, het Van Stolkpark, het Bel-

gisch Park en de wijk bij Hotel Witte Brug aangelegd. Deze drie wijken liggen allemaal richting kust, op de grens met Scheveningen. De villa's in het Van Stolkpark werden aanvankelijk alleen 's zomers bewoond door Rotterdamse zakenlieden die dan de gezonde zeelucht opzochten. De villaparken waren sociaal homogeen.

De duingebieden en voormalige landgoederen boden projectontwikkelaars meer mogelijkheden dan de weilanden op de veengronden in het zuiden van de stad. Daar werden wijken voor de kleine burgerij en de arbeiders aangelegd. Zo breidde bijvoorbeeld de Schilderswijk en de aansluitende Transvaalbuurt zich in die richting uit. Rond 1915 waren in Den Haag een duidelijke 'benedenstad', grotendeels bestaande uit arbeiderswijken en een 'bovenstad' voor de welgestelden ontstaan. Het centrum van Den Haag kreeg vooral een economische en bestuurlijke functie.

De stedelijke ontwikkelingen van Groningen en Den Haag laten zien dat ondanks het algemene patroon van toenemende ruimtelijke sociale segregatie, er grote lokale verschillen bestaan. Beide steden verschillen wat betreft hun negentiende-eeuwse woonoorden voor de lokale elites aanzienlijk van Amsterdam (1). De Groningse of Haagse burgerij die 'buiten' wilde wonen hoefde daarvoor niet zo ver te verhuizen als de Amsterdamse. Groningen kent daarom meer negentiende-eeuwse villa's dan Amsterdam. De Haagse villaparken konden dicht bij de binnenstad worden aangelegd, waardoor het centrum met het eigen rijtuig of het openbaar vervoer gemakkelijk bereikbaar bleef.

Door hier één onderwerp te behandelen wordt geen recht gedaan aan de breedheid van beide boeken. Kooij besteedt bijvoorbeeld zo'n honderd bladzijden aan de migratie van en naar Groningen. Kennelijk was bij de opzet van het proefschrift dit hoofdstuk, samen met dat over de sociale structuur, als *pièce de résistance* gedacht, want het is gedetailleerder dan de eigenlijk interessantere hoofdstukken daarna. Ongetwijfeld is er voor de analyse van de migratie veel werk verzet, maar het hoofdstuk heeft iets onbevredigends omdat Groningen met weinig andere plaatsen kan worden vergeleken. Dat is niet Kooij's schuld want er bestaat in Nederland weinig ander onderzoek op dit gebied zoals hij zelf ook opmerkt, maar het had korter gekund. De geografische mobiliteit blijkt al in de negentiende eeuw enorm te zijn geweest, maar het waren voornamelijk migranten uit de regio die naar Groningen kwamen. Ze verhuisden soms weer snel door

naar het Westen of keerden terug naar hun plaats van herkomst. De stad had in de negentiende eeuw weinig aantrekkingskracht voor westerlingen. De 'Metropool van het Noorden' bleef een provinciestad.

H. Schijf

Noten

- 1 Zie H. Schijf, 'Wonen op stand in negentiende-eeuws Amsterdam', *Sociologisch Tijdschrift*, jaargang 14, (4) febr. 1988, pp.592-619.